

Александар Миланковић

Београд

МОТИВ ШАКЕ У ИКОНИ УСПЕЊЕ ПРЕСВЕТЕ БОГОРОДИЦЕ СРЂАНА РАДОЈКОВИЋА

DOI 10.5937/kultura2379081M

УДК 75.052.046.3

75.071.1

Оригиналан научни рад

Датум пријема: 24. 4. 2023.

Датум прихватања: 1. 6. 2023.

Сажетак: *Мотив шаке се у људској култури врло рано јавља као симболичка репрезентација и симболички ресурс. Кроз време, мотив шаке појављује различита објективна и субјективна значења и постаје изузетно сложено поље социокултурног посредовања. У икони Успење пресвете Богородице Срђана Радојковића мотив шаке, се издваја међу осталим доминантним мотивима. Каква значења носи и ошвара тај мотив? У раду указујемо на изворно хришћански, библијски, новозавештни смисао мотива шаке али и на шири социокултурни контекст у којем се констатуишу његова различита значења. Уметник је свесно унео мотив шаке у први план уметничког дела, вођен својом намером и идејом, али су моћна значења сасвим ошворена за даљу објективну симболичку разраду, као и за процесе личног доживљавања, проживљавања и додељивања различитих субјективних значењских слојева, независно од намере аутора. У тим процесима преноси се и развија симболика својствена раним фазама људске културе, настаје да делује у савремености и бива сачувана за будуће периоде културе. Мотиви шаке и јуженог и ошвореног глана повезују нас како са данима земаљске мисије Исуса Христа, тако и са далеком праисторијом и мистериозним еџинским сликама, а тако и са исјочњачким схватањима о вези између осетљивости (нерватуре) шаке и можданих процеса и менталних стања, пошврђених савременим неуролошким исјраживањима. Уједно, наведени мотиви нам ошварају јуи према филозофским разматрањима феномена људских шака, усмереним ка исјраживању основних појмова о људској телесности, као и о менталном и телесном плану човекове еџистенције у начелу.*

Кључне речи: *симбол, посредовање, значење, икона, култура*

УВОД

На почетку рада дужни смо да дамо неколико уводних напомена. Иконе су преваходно богослужбени, литургијски предмети и њихова значења су примарно одређена литургијском функцијом. У том смислу, иконе су предмет *бојословских* проучавања и истраживања.¹ Међутим, иконе су и уметничка дела и културни артефакти и као такве су предмет проучавања историје и теорије уметности, естетике, историје културе и других научних дисциплина.

У овом раду иконама приступамо као уметничким делима, културним артефактима и социокултурним симболичким репрезентацијама које носе и конституишу специфична значења без директне везе с литургијском функцијом. То не значи да је иконе могуће потпуно разумети независно од литургијског контекста али их је свакако могуће проучавати као аутономне социокултурне симболичке репрезентације које посредују у конституисању значења релевантних за културу и цивилизацију. Наш рад није богословски рад нити је аутор овог рада богослов али ћемо у интерпретацији иконе, чији је један од мотива предмет рада, свакако узети у обзир богословску перспективу, онолико колико је потребно да се, у елементарном смислу, разуме њен изворни, првобитни контекст.

Предмет овог рада јесте мотив шаке на икони *Усијење Пресвете Бојородице* српског иконописца и ликовног уметника Срђана Радојковића. У раду ћемо анализирати симболички потенцијал овог мотива и поље његових *мојућих* значења. Полазимо од хипотезе да мотив шаке носи изузетно важан симболички социокултурни потенцијал и да је један од праосновних симбола у људском свету који одсликава фундаменталне елементе психофизичког развоја.

У случају Радојковићеве иконе наведени мотив повезује изворно хришћанску перспективу са ширим културним и цивилизацијским перспективама и, према нашој хипотези, игра једну од средишњих медијационих улога на предметном уметничком делу. Другим речима, мотив шаке доводи у везу изворно хришћански, литургијски контекст иконе и другачије, ако не и сасвим различите, културне контексте. Мотив шаке је у симболичком смислу свеобухватан и комуницира с различитим, ако не и крајње удаљеним, културним перспективама. Оно што их повезује јесте фундаментална важност шаке у људском развоју, важност исказана различитим симболичким кодовима. Као што ће се видети, у древним културама и духовним традицијама ти кодови су дати кроз интуиције, представе и свакидашња, неразрађена сазнања; у савремености, они су надограђени разрађеним филозофским појмовима и поткрепљени емпиријским истраживањима.

1 Ракићевић, Т. (2010) Икона и Евхаристија, *Икона у литургији*, Институт за богословска истраживања при Православном богословском факултету, Београд, Завод за заштиту споменика културе Краљево, стр. 227–239; Tsakiridou, C. A. (2013) The Need to Redefine the Christian Image, *Icons in Time, Persons in Eternity – Orthodox Theology and the Aesthetics of the Christian Image*, Ashgate, pp. 3–26.

Икона, као уметничко дело и као својеврсна „семиотичка конфигурација”, представља изузетно сложен „симболички ресурс”, који у одређеном смислу може да се интерпретира независно од његове примарне сврхе (литургијска функција) и независно од његових непосредних културалних вредности (религиозна уметност). У најопштијем и не-литургијском смислу, икона може да се посматра као *извор имагинарних искустава* која превазилазе непосредну датост у времену и простору.²

Када је реч о икони као симболичком ресурсу и извору имагинарних или имативних искустава, она представља оно што се означава као социокултурна база за настајање и развијање имагинарних искустава која превазилазе непосредно дату предметност и измичу јој, повезујући садашњост с прошлошћу или будућношћу, као и са низом могућих значења.³ Општи концептуални (и имплицитни) оквир за разумевање иконе као симболичког ресурса, симболичке конфигурације или социокултурне репрезентације у овом раду представља појам *посредовања* тј. концепција посредничке улоге симбола на датом артефакту. Појам *посредовања* има средишње место у социокултурној теорији развоја виших менталних функција Лава Виготског (*Вьготский*). У том смислу, *посредовање* повезује индивидуалне менталне процесе с друштвеним и историјским процесима путем индивидуалне интернализације значења друштвених и историјских процеса.⁴ У процесима посредовања између социјалних и културних симболичких ресурса и индивидуалног искуства, индивидуа доживљава промене, гранање и усложњавање менталних функција али и целокупног искуства и, другим речима, *развија се*.⁵ У овом раду имамо у виду још један смисао *посредовања* који долази из филозофије Имануела Канта (*Kant*). Реч је о посредничкој улози уобразиље, као способности која, најопштије речено, повезује разум и опажање.⁶

У овом раду ћемо анализирати поље могућих значења иконе која могу да развијају и проширују наше опажање, сазнање и доживљавање и да их, самим тим, мењају.

2 Zittoun, T. (2007) The Role of Symbolic Resources in Human Lives, *The Cambridge Handbook of Sociocultural Psychology* 4, chapter 16, p. 2; овиме, наравно, не оспоравамо нити умањујемо све оно што се, у духовном и литургијском смислу приписује иконама, њиховом настанку и деловању – а то су духовна, литургијска димензија људског стваралаштва, интеракције између Бога и човека и друго; међутим, поред свега тога, икона је и творевина људске имагинације, производ људског стварања – уметничко дело;

3 Zittoun, T. and Gillespie, A. (2016) *Imagination in Human and Cultural Development*, Routledge, Hove, New York, p. 2.

4 Wertsch, V. J. (2007) Mediation, *The Cambridge Companion to Vygotsky*, Cambridge University Press, p. 178.

5 Zittoun, T. (2007) The Role of Symbolic Resources in Human Lives, *The Cambridge Handbook of Sociocultural Psychology* 4, chapter 16, p. 2.

6 Kant, I. (1990) *Kritika čistog uma*, BIGZ, Beograd, str. 113–130.

У раду ћемо најпре анализирати могућа значења мотива шаке из библијске перспективе јер је то примарни контекст предметног уметничког дела. Потом ћемо анализирати карактеристична значења тог мотива у људској култури у ширем смислу. Издвојићемо неке егземпларне случајеве и указати на њихова значења. На крају ћемо изложити филозофску перспективу феномена људске шаке као специфичног инструмента ума и свести који утиче на конституисање наших основних појмова о психофизичком искуству.

У завршном делу рада вратићемо се на предметни мотив из иконе Срђана Радојковића и указати на то како мотив руке у икони *Усијење Пресвете Богородице* потенцијално конституише поље значења које повезује и библијску и социокултурну и филозофску перспективу и како пружа основ за изградњу имагинарног искуства које превазилази непосредну датост иконе, повезујући различите опажаје с различитим концепцијама и идејама о људским шакама.

БИБЛИЈСКА ПЕРСПЕКТИВА

Уколико за тренутак ставимо у заграду сва непосредно дата значења, намене и сврхе предметне иконе – приметићемо да су шаке или пружени дланови један од доминантних мотива. То је највидљивије на израженим и предимензионираним шакама Исуса Христа. Не знамо које су биле намере аутора и која је значења или симболизам он унео у тај мотив, али можемо да истражимо поље *мојућих* значења које тај мотив сугерише.

У првом кораку, интуитивно и из перспективе свакодневног искуства, мотив шаке може да се протумачи као симбол поздрава упокојеној Богородици или као симбол вере, присности, предавања, посвећења и поверења. Руке апостола одсликавају везу са Богородицом, док су њене шаке прекрштене преко прса, што је знак смирења, спокојног починка и препуштања вишој вољи.

У следећем кораку, вођеном доступним подацима о приказаном догађају, указује нам се библијски контекст и догађај из свештене историје Новог завета – успење Пресвете Богородице. Реч је о догађају упокојења Богородице описаном у једној од хришћанских свештених књига. То нам пружа примарни контекст симболичке конфигурације предметног мотива.

Уколико се усмеримо ка *новозаветном* контексту како бисмо дошли до првог кључа у разумевању предметног мотива, показаће се да је мотив шаке или руке изузетно изражен у *Светом јеванђељу по Марку*. На почетку јеванђељске приповести каже се да је губавац пришао Христу и замолио га за излечење. Тада:

„...Исус смиловавши се пружи руку, па дохвативши га се рече му: Хоћу, очисти се.”⁷
Свето Јеванђеље по Марку нас обавештава и о следећем догађају излечења:

⁷ Библија – *Свето писмо Старога и Новог завета* (2020), Библијско друштво Србије, Свето јеванђеље по Марку, 1:47.

„И погледавши на њих са гњевом, жалећи што су им срца окамењена, рече човеку: Пружи руку своју! И пружи; и постаде му рука здрава као и друга.”⁸

У петој глави Св. јеванђеља по Марку приказују се следећи догађаји:

„И мољаше га много говорећи: Ђерчица је моја на самрти; да дођеш и метнеш на њу руке, да се спасе и да живи.”⁹

„Кад је чула за Исуса, дође с народом и дотаче се остраг хаљине његове. Јер говораше у себи: Ако се само дотакнем хаљина његових, оздравићу.”¹⁰

„И узевши дјевојчицу за руку рече јој: Талита куми, што значи: Девојчице, теби говорим, устани!”¹¹

У наредној глави се каже и ово:

„И кад дође субота, поче учити у синагоги. И многи који слушаху, дивљаху се говорећи: Откуд овоме то? И каква му је премудрост дана? И чудеса таква рукама његовим чине се?”¹²

И даље:

„И не могаше онде ни једнога чуда учинити, осим што мало болесника исцели метнувши на њих руке.”¹³

„И где год је улазио у села или у градове или у насеља, на раскршћима полагаху болеснике и мољаху га да се барем скута од хаљине његове дотакну; и који год га се дотицаху, спасаваху се.” (Св. Марко, 6: 56)¹⁴;

У седмој глави се, поред расправе о предањима а поводом прања руку (Свето јеванђеље по Марку, 7: 3–5), приказује необичан и мистериозан догађај излечења:

„И доведоше к њему глуха и мутава, и мољаху га да метне на њега руку. И узевши га из народа насамо, метну прсте своје у уши његове, и пљунувши дотаче се језика његова...”¹⁵

У осмој глави се приказује сличан, једнако мистериозан догађај излечења:

„И дође у Витсаиду; и доведоше к њему слијепа, и мољаху га да га се дотакне. И узевши за руку слепога, изведе га изван села, и пљунувши му на очи, положи руке на њега, и запита га види ли што. И он погледавши рече: Видим људе да иду као дрвеће. И потом опет метну му руке на очи, и учини да прогледа: и исцели се, и виде све јасно.”¹⁶

У деветој глави се приказују и карактеристичне радње:

8 Мк., 3:5.

9 Мк., 5:23.

10 Мк., 5:27–28.

11 Мк., 5:41.

12 Мк., 6:2.

13 Мк., 6:5.

14 Мк., 6:56.

15 Мк., 7:32–33.

16 Мк., 8:22–25.

„А Исус, узевши га за руку, подиже га; и устаде.”¹⁷

„И узевши дијете, метну га међу њих и загрливши га рече им...”¹⁸

Ту су и карактеристичне духовне опомене:

„И ако те рука твоја саблажњава, одсеци је: боље ти је без руке у живот ући, неголи с обе руке отићи у пакао, у огањ неугасиви...” (Св. Марко, 9: 43)¹⁹;

И у десетој глави су дати карактеристични поступци:

„И доношаху му децу да их се дотакне, а ученици забрањиваху онима што их доношаху.”²⁰

„И загрливши их, стави руке на њих те их благослови.”²¹

Из наведених новозаветних примера може да се закључи да су шаке, дланови, додиривање и загрљаји изузетно важни у остваривању духовне комуникације и блискости, а тиме су и део тела кроз који се врше исцелења и излечења (излечењу претходе и омогућују га вера и духовна присност). Стављање и полагање руку на немоћне и болне представља гест којим се отклањају немоћи и бол, а индикативно је да и само дотицање и додиривање представљају „канале” којима се остварује духовна комуникација између верујућих и Христа.

Полагање руку је у хришћанској традицији и црквеној историји веома важан гест. На то упућује и реч „рукополагање” у случају припадника свештене јерархије, а важна чињеница је и да се рука полаже на катихумене приликом крштења. Полагање руку је и гест којим се исказује апостолско прејемство у избору ђакона, свештеника и епископа (вид. рукополагање седморице ђакона, *Дела айосѿолска*, 6:6). У деветој глави *Дела айосѿолских* приказано је и исцелење слепог Савла, потоњег Св. апостола Павла путем полагања руку на очи а описане су и ситуације у којима апостоли полагају руке на верујуће, што може да представља не само благослове, излечење или постављење у лаичке службе, већ и симболичко *надовезивање*, физичку манифестацију континуитета везе чланова и чланица црквене заједнице. Фундаменталну духовну и практичну важност геста полагања руку потврђује и Св. апостол Павле говорећи о науци крштења и стављања руку и васкрсења мртвих и суда вечног као о темељу покајања од мртвих дела и вере у Бога (Јевр., 6:2).

Полагање руку је и у старозаветној традицији важан гест. У *Трећој књизи Мојсијевој* (или *Књизи Левийској*), каже се „И нека метне руку своју на главу жртви паљеници, и примиће му се, и очистиће га од греха” (3. Мој., 1:4), „И нека метне руку своју на главу жртви својој...” (3. Мој., 3:2), „И старешине од збора нека метну телету на главу руке своје пред Господом...” (3. Мој., 4:15) или „И нека метне руку своју на главу жртви за грех...” (3. Мој., 4:29). Индикативна су и следећа два навода

17 Мк., 9:27.

18 Мк., 9:36.

19 Мк., 9:43.

20 Мк., 10:13.

21 Мк., 10:16.

(тј. индикативно је двоструко понављање истог навода): „И нека замочи свештеник прст свој у крв...” (3. Мој., 4:6) и „И нека свештеник замочи прст свој у крв...” (3. Мој., 4:17).

Према свему наведеном, активност шаке и прстију игра суштинску улогу у свештеном деловању и обредној пракси. Као што смо видели, и Христос исцељује длановима и прстима. Руке су симбол духовне комуникације, преноснице духовних енергија, један од кључних телесних органа просвећења и освештавања. Ако се све то има у виду, мотив руке на икони *Усијење Пресвете Богородице Срђана Радојковића* најпре постаје схватљив управо у примарном контексту библијске традиције и црквене историје. Библијски контекст иконе и духовна позадина симболике конституишу први сложени план значења мотива шаке и отварају поље за разраду симболичких репрезентација у другачијем смислу од непосредно датог. Другим речима, примарни контекст предметног мотива нас не зауставља: води нас даље, отвара за нове перспективе и изазива нова тумачења.

СОЦИОКУЛТУРНА ПЕРСПЕКТИВА

Ако се анализа усмери ка култури у ширем смислу и ка карактеристичним социокултурним значењима шаке, дланова и прстију, видеће се да је тај мотив један од доминантних у људској симболичкој ескпресији од праисторијских времена. Као што је познато, у пећинама *Сулавеси* у Индонезији и *Ел Касџиљо* у Шпанији, као и у другим пећинама у Француској, Аустралији и сл, откривени су ликовни прикази људских шака у виду матрица или образаца начињених утискивањем у зидове пећине а после наношења пигмената око шака и прстију.²² Према датирању, симболичке репрезентације у пећинама *Сулавеси* и *Ел Касџиљо* направљене су око 37 000 година пре Христа, што их чини симболичким конфигурацијама старим близу шездесет векова. Мотив шаке и његова могућа значења и поруке заиста чуде и збуњују. Наравно, могуће је тумачити тај мотив без икаквог теоријског оптерећења или симболичког предтекста: могуће је да су се наши далеки преци играли пигментима, да им је то једноставно било забавно, да су проналазили тренутно естетско или лудичко задовољство и уживање у остављању трагова шака у каменим зидовима као и да им је играње пигментима побуђивало фантазију и обогаћивало дане и ноћи у мрачним пећинама у тренуцима одмора и почивања између лова и сакупљања хране.²³

Међутим, очигледно је да је шака као истакнути орган и тада представљала важан део тела, толико да су наши давни преци осетили потребу да овековече

22 Pettitt, P. et al. (2014) New views on old hands: the context of stencils in El Castillo and La Garma caves (Cantabria, Spain), *Antiquity*, 88, pp. 47-63; Oktaviana A. A. (2016) Hand stencils with and without narrowed fingers at two new rock art sites in Sulawesi, Indonesia, *Rock Art Research*, Vol. 33, Number 1, pp. 32-48.

23 McGinn, C. (2015) *Prehension – The Hand and the Emergence of Humanity*, MIT Press, Massachusetts, pp. 120-121.

њен траг. Можемо, примера ради, да претпоставимо како су нашим прецима шаке и руке, као природни ресурс и орган, полако постајале важан културни ресурс и носилац значења, рецимо путем учења како се броји, и да су уз остале симболичке потенцијале шаке (показивање правца, поздрав, знак отворености) то били разлози зашто су овековечили њихов симболички приказ на каменим пећинским зидовима.²⁴

Поглед може да се преусмери из праисторије на средњовековни период на тлу Европе и то на наш регион. У случају стећака, загонетних надгробних споменика присутних на територијама три државе, некадашње републике СФРЈ (већински на територији Босне и Херцеговине, а потом и на територијама Републике Србије и Републике Црне Горе), уочава се да је један од доминантних мотива управо рука. Поред тога, уочавају се крајње необични и збуњујући мотиви људских фигура без руку.²⁵

Руке су на стећцима често преувеличане (исти је случај и са рукама Исуса Христа на Радојковићевој икони), као да је намера аутора била да тим наглашавањем поруку учини изразитијом и уочљивијом. Интерпретација могућих значења шаке у случају стећака изискује позивање на одређене духовне традиције, значење соларног божанства, поздрав или заклетву, али се као једно од могућих значења отвара и то да су рука и шака „продужетак мисли” и „извршиоци чинова свести”, а да су људска створења приказана без руку – симболичка репрезентација неосвешћених или немислећих људи, оних који се нису развили у духовном смислу (случај на Радојковићевој икони: један од приказаних ликова је остао без руку јер је насрнуо на Богородичин одар).²⁶

Како год да се протумачи и доживи, симболика руке и шака на стећцима је једнако мистериозна, енигматична и нејасна, колико и очигледна, истакнута, индикативна. Симболика руке јесте *погађајак* али је њена учесталост таква да може да се говори о *индикатору* одређеног, условно речено, симболичког тренда. И у том случају је шака, као природни ресурс људског тела, транспонована у свет симболичких ресурса: мотив шаке врши посредничку улогу у преносу одређених порука и развијању искуства, и води нас даље од онога што је непосредно дато у самој симболичкој репрезентацији.

Ако се поглед преусмери ка далекоисточним културама, открива се нов, једнако интригантан симболички потенцијал шаке и прстију, у којој и њихово кретање, микромоторика, постају симболички а не само природни ресурс физичког покрета. Једна од дисциплина која је карактеристична за зен-будизам јесте и калиграфија. Калиграфија је присутна у свакој писменој култури али је у зен-будизму

24 Gillespie, A. and Zittoun T. (2010) Using resources: conceptualizing the mediation and reflective use of tools and signs, *Culture and Psychology*, 16 (1), SAGE Publications, p. 44.

25 Challet, J. (1965) Bogumili i simbolika stećaka, *Naše starine*, Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture S. R. Bosne i Hercegovine, X, Sarajevo, str. 34.

26 Исто, стр. 35.

интересантна концептуализација калиграфије. Калиграфија се схвата као својеврсни *јлес руке* и *кинестетичко искуство* јединства човекове менталне и телесне димензије.²⁷

Кад је реч о азијским културама, једна од необичних симболичких конфигурација шаке и прстију открива се у култури будизма. Реч је о *мудра* јоги, то јест о специфичним положајима одвојених и спојених шака и прстију, који под одређеним условима утичу на побољшање расположења, фокусирање, опуштање и, генерално, на унапређење човековог психофизичког стања.²⁸ Посебно је интересантно значење које се у тој традицији (али и у другим далекоисточним духовним традицијама) придаје сваком појединачном прсту. Прсти представљају пет елемената: палац – ватру, кажипрст – ваздух, средњи прст – простор, домали прст – земљу, а мали прст – воду.²⁹

Ту видимо необичну међуигру природних и симболичких ресурса: рукама као природним ресурсима се додељују симболичка значења пет елемената, такође природних ресурса. Поред тога, сваки од положаја прстију и руку у овом виду јоге репрезентује својеврсну симболичку композицију која може да представља захвалност, предавање, посвећење, поштовање, поверење и сл.³⁰

Карактеристичан је и симболизам руке у *хамса* симболу, распрострањеном по различитим културама и религијским и духовним традицијама медитеранског појаса и његовог залеђа у афричким и азијским областима (Северна Африка и Блиски и Средњи исток). Тај симбол повезује веровања у древна божанства с веровањима карактеристичним за јеврејске, хришћанске и исламске традиције.³¹ Његова богата и слојевита симболика обухвата заштиту, срећу, здравље, добру судбину али и пет прстију, посвећење пет чула и њихову везу с вишим светом, пет књига Торе, пето слово хебрејске азбуке, пет стубова ислама и др.³² Такође, чест је мотив на накиту или талисманима. Интригантно је да *хамса* симбол обухвата и приказ ока на средини длана. То потврђује да су интуиције и представе о људском психичком животу од давнина истицале везу између руку и ока. Та веза је увек играла важну улогу у развоју људског искуства, што потврђује и Пијажеово (*Piaget*) истраживање разлика између стадијума конкретних и стадијума формалних операција. Познато је његово *ишћање ирећеи ока*, то јест његовог хипотетичког позиционирања, које је постављао деци и бележио разлике у њиховим

27 Fraleigh Horton, S. (1999) Acknowledgments, u: *Dancing into Darkness – Butoh, Zen and Japan*, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, pp. XI-XIII

28 Sunitha S. and Chandra Prakash S. (2021) *Mudra Therapy and Its Classification*, *International Journal of Health Sciences and Research*, Vol. 11; Issue 1; January 2021, pp. 118–128.

29 Исто, стр. 119.

30 Исто, стр. 122–125.

31 Nafisa Ali S. (2016) The Hand of Hamsa: Interpretation across the Globe, *Research on Humanities and Social Sciences*, Vol. 6, No. 20, pp. 23–24.

32 Исто, стр. 24.

одговорима.³³ Веома је интересантно да су одређена деца, узраста око једанаест и по година, дала одговор да би треће око поставила у длан – што одсликава развијено хипотетичко размишљање на нивоу формалних операција и удаљавање од уобичајених и типичних представа о постављању трећег ока на чело, између очију.³⁴ То поткрепљује развојно-психичку перспективу *хамса* симбола као и његову привлачност у различитим културама.

Уколико анализу усмеримо на свакидашња искуства, симболе и општу културу, познато је да подигнуте руке могу да значе предају или поздрав; подигнута рука може да значи гест заустављања, позив на смиривање а знано је и да показивање отворених, пружених шака у невербалној комуникацији шаље поруку отворености, док затварање или прикривање шака значи супротно. Поред тога, познато је и да се у многим културама и традицијама длановима приписује значење својеврсне судбинске мапе личности. Из њих је могуће прочитати карактерна својства или важне догађаје у будућем животу особе, што и није чудно јер се длан сваког човека разликује од дланова свих других људи. Шаке и пружени дланови су далеко више од природних ресурса - удова. Символичка перцепција наших телесних органа је изузетно сложена и импрегнирана различитим значењским слојевима који могу да варирају од културе до културе, али је очигледно да је шака симболички изузетно јак универзални мотив.

ФИЛОЗОФСКА ПЕРСПЕКТИВА

Разматрање руку као посебног феномена има важне импликације и за конституисање и развој наших *йојмова* о телесности, али и о психофизичком свету у целини. Развој шаке је неодвојив од развоја људске свести, интелигенције и језика, а веза између шаке и мозга је једна од кључних веза у људском развоју.³⁵ Аутор једне од књига на коју смо се ослањали приликом израде рада наводи и енглеску реч *prehension*, која управо исказује ту блискост руке и свести – она значи и *хватање* и *ојажњање*, као и непосредно, примарно, преконцептуално досезање стварности, а уколико имамо у виду и нашу реч *схватњање* та блискост постаје још јаснија.³⁶ Велика маса можданог ткива је намењена контроли шака, а према истраживањима, за контролу палца потребна је једнака маса кортекса као за контролу једне ноге.³⁷

33 Shaffer, D. R. and Kipp, K. (2009) Cognitive Development: Piaget's Theory and Vygotsky's Sociocultural Viewpoint, *Developmental Psychology – Childhood & Adolescence*, Wadsworth – CENGAGE Learning, Belmont, p. 274.

34 Исто.

35 McGinn, C. (2015) *Prehension – The Hand and the Emergence of Humanity*, MIT Press, Massachusetts, p. 3–4;

36 Исто.

37 McGinn, C. (2015) *Prehension – The Hand and the Emergence of Humanity*, MIT Press, Massachusetts, p. 23; Cole, J. (2013), Capable of whatever man's ingenuity suggests: Agency, Deafferent

О руци може да се говори као о функционалном органу мозга; међутим, и о мозгу може да се говори да је орган руке.³⁸ Људска култура је у великој мери култура руку, од уметничке експресије и развоја оруђа и технике, преко хигијене до разних конвенција, табуа или непријатности у погледу гестова или додиривања.³⁹ Руке су и перцептивни органи, и органи покрета и кинетичке манипулације. Руке су органи који прате и активирају нашу мисао. Оне су наша веза с другим људима, органи који играју улогу у формирању друштвених веза, и најзад – руке су и знак личног идентитета, ако ни због чега другог онда макар што свако од нас има различите отиске прстију.⁴⁰

Стога не чуди што филозофи и филозофикиње постављају тезе о рукама као о чворишту психофизичког јединства, као о пољу које надилази јаз између менталне и телесне сфере.⁴¹ Мозак користи схеме које су усредсређене само на око и схеме усредсређене само на руке, али врши представљање информација у схемама комбиновано усредсређеним и на око и на руке, што даље потврђује блискост мозга, руке и ока, а све то прилог је тези о утеловљеном уму.⁴² Интересантно је да је енглески филозоф и математичар Алфред Н. Вајтхед (*Whitehead*) нагласио важност активације везе између ока, руке и мозга у процесима учења знатно пре него што су неуролошка испитивања дала релевантна емпиријска поткрепљења, указујући и сам на чињеницу да није до краја јасно да ли је развој руку довео до развоја мозга или обрнуто.⁴³ Филозофија нас обавештава и да је Анаксагора сматрао како људи имају ум и могу да мисле јер имају руке, док је пак Аристотел сматрао да људи имају руке јер имају ум.⁴⁴

Сложени статус руку и њихове везе с можданим процесима указују и на проблем такозване проширене когниције, то јест на оне случајеве у којима одређеним чиниоцима који нису смештени само у глави/мозгу, већ су размештени и по телу и по спољашњем свету (транскранијални или екстракранијални чиниоци), можемо да припишемо когнитивни статус, то јест активност мишљења.⁴⁵ У том смислу,

tation, and the Control of Movement, *The Hand: An Organ of the Mind – What the Manual Tells the Mental*, (ed. Radman Z.), MIT Press, Massachusetts, pp. 4–7.

38 McGinn, C. (2015) Prehension – The Hand and the Emergence of Humanity, MIT Press, Massachusetts, p. 23;

39 Исто, стр. 118–126.

40 Prinz, J. J. (2013) Foreword: Hand Manifesto, *The Hand: An Organ of the Mind – What the Manual Tells the Mental*, (ed. Radman Z.), MIT Press, Massachusetts, p. IX–XVIII

41 Radman, Z. (2013) Beforehand, *The Hand: An Organ of the Mind – What the Manual Tells the Mental*, (ed. Radman Z.), MIT Press, Massachusetts, p. XIX–XXII

42 Holmes, P. N. (2013) Hand-Centered Space, Hand-Centered Attention and the Control of Movement, *The Hand: An Organ of the Mind – What the Manual Tells the Mental*, (ed. Radman Z.), MIT Press, Massachusetts, pp. 57–76;

43 Whitehead, A. N. (1967) *The Aims of Education and Other Essays*, Free Press, New York, p. 107;

44 Depraz, N. (2013) Phenomenology of the Hand, *The Hand: An Organ of the Mind – What the Manual Tells the Mental*, (ed. Radman Z.), MIT Press, Massachusetts, pp. 185–206;

45 Wheeler, M. (2013) Is Cognition Embedded or Extended? The Case of Gestures, *The Hand:*

показује се да није случајно да су филозофи одавно (метафорично, интуитивно и антиципативно) говорили да „мислимо рукама” или да су руке „прозор у ум” (мисао која се приписује Имануелу Канту).⁴⁶

Поред тога, наша оријентација у простору и свест о просторном универзуму у великој мери се заснивају на нашим рукама, прстима и чулу додира. Кроз руке градимо блискост са околним светом и интернализујемо га путем хватања и додиривања, онако како не можемо путем других чула, прикупљајући притом информације о тактилним својствима других тела и објеката управо путем својих тактилних рецептора.⁴⁷ У тој тактилној међуигри израња преконцептуално знање о окружењу и свету, које ствара оквир за блискост са светом.⁴⁸

Искуство руку и његова концептуализација превазилазе свет чула додира јер и другим деловима тела можемо да додирујемо различите објекте. Искуство руку обухвата и искуство просторне дубине, телесне равнотеже, симетричних и асиметричних телесних положаја, искуство специфичне, префињене тежине и специфичне, префињене лакоће; искуство „приручности” различитих предмета, алата и оруђа; искуство истовременог додиривања и гледања, грљења и гледања и друге синестетичке доживљаје (напоменимо и ово: веома драгоцене увиде о искуству и о доживљају руку пружили су филозофи феноменолошког правца, од Хусерла преко Хајдегера и Мерло-Понтија, до савремених мислилаца, кроз анализе, комбинације и конструисање различитих интуиција и појмова о телесности и о естетичким, кинестетичким и синестетичким искуствима).⁴⁹

Из свега наведеног јасно је да су руке важан предмет филозофског мишљења а да интуиције и појмови о њиховој улози у конституисању сазнања и искуства нису ни једнозначни ни недвосмислени. Поред тога што на нека питања није могуће добити одговор јер су усмерена на догађаје којима никада не можемо приступити (шта је до чега довело и шта је било узрок чему – руке мозгу или мозак рукама), интуиције и појмови о рукама и њиховој улози у процесима развоја виших менталних функција и усложњавања људског искуства остају отворени јер се тичу

An Organ of the Mind – What the Manual Tells the Mental, (ed. Radman Z.), MIT Press, Massachusetts, pp. 269–302;

46 Menary, R. (2013) *The Enculturated Hand* *The Hand: An Organ of the Mind – What the Manual Tells the Mental*, (ed. Radman Z.), MIT Press, Massachusetts, p. 349; Stuart S.A.I. (2013), *Privileging Exploratory Hands: Prehension, Apprehension, Comprehension*, *The Hand: An Organ of the Mind – What the Manual Tells the Mental*, (ed. Radman, Z.), MIT Press, Massachusetts, p. 329; индикативно је и да је швајцарски персоналистички филозоф Дени де Ружмон (*De Rougemont*) написао књигу *Мислији рукама* (*Penser avec les mains*) (1936).

47 Stuart, S. A. I. (2013) *Privileging Exploratory Hands: Prehension, Apprehension, Comprehension*, *The Hand: An Organ of the Mind – What the Manual Tells the Mental*, (ed. Radman Z.), MIT Press, Massachusetts, pp. 330–331.

48 Исто, стр. 330.

49 Depraz, N. (2013) *Phenomenology of the Hand*, *The Hand: An Organ of the Mind – What the Manual Tells the Mental*, (ed. Radman, Z.), MIT Press, Massachusetts, pp. 185–206.

праелементарног доживљавања телесности и позиционирања тела у свету које је често тешко довести до јасних и разветних појмова, а чак и кад је то могуће, пратеће интуиције су често збуњујуће. Посебно је питање зашто је праелементарне доживљаје телесности тешко довести до јасних и разветних појмова, али то превазилази оквире овог рада.

МОТИВ ШАКЕ У ИКОНИ УСПЕЊЕ ПРЕСВЕТЕ БОГОРОДИЦЕ СРЂАНА РАДОЈКОВИЋА

Када се сад вратимо мотиву руке, шаке или пруженог длана у икони Срђана Радојковића, види се како се поље могућих значења тог мотива знатно проширује од почетне ситуације. Стављајући шаку у први план дела, аутор је проблематизовао њен симболички потенцијал. Мотив шаке нас је *исредно* водио од јеванђељских збивања до тајновитих трагова из праисторије, преко криптичних приказа на стећцима и духовне традиције калиграфије и јоге за прсте, до филозофских теза о томе да су руке место сусрета филозофске антропологије и метафизике и да је искуство руку пут ка досезању блискости човека са светом и поље конституисања базичних појмова о телесности.⁵⁰ Могуће је да аутор није имао у виду поље управо тих значења, али је поставио шаку у средиште хоризонта социокултурне медијације и тиме изазвао формирање поља различитих значења. При томе, поље могућих значења мотива руке у икони Срђана Радојковића остаје отворено и за другачије комбинације значења и тумачења. Према нашем мишљењу, упадљивим постављањем шака у први план иначе веома необичне иконе, аутор је икону „опремио” окидачима имагинације и елементима који активирају конституисање целог ланца значења и тумачења. Посматрач бива изведен из објективне датости уметничког дела и премештен у свет имагинарних, замишљених могућности, да би се изнова вратио пред уметничко дело али сада измењен кроз перспективу нових и другачијих симболичких конфигурација.⁵¹

У тој перспективи мотив руке се на икони појављује као својеврсно *ишћање*: уметник нам не даје никакав траг или наговештај, оставља нас без путоказа, сем могућег тумачења из контекста свештене црквене историје. У том смислу, отворене шаке би било могуће протумачити као знак поздрава, поверења или вере. Међутим, ако се направи само мали одмак од непосредне датости иконе, мотив руке нас уводи у сложенију и садржајнију библијску перспективу. У следећем кораку, мотив руке нас води ка широј социокултурној перспективи, да би нас на крају довео до преиспитивања основних интуиција и појмова о рукама и искуству телесности али и искуству јединства телесног и менталног нивоа људског постојања.

Мотив руке игра своју посредничку улогу на више нивоа. Отварајући поље могућих значења он упућује на људску шаку као на један од фундаменталних

⁵⁰ Исто, стр. 185.

⁵¹ Zittoun, T. and Gillespie, A. (2016) *Imagination in Human and Cultural Development*, Routledge, Hove, New York, pp. 38–39.

симболичких ресурса у којем се огледају нивои симболичких садржаја из различитих култура и традиција. Тиме мотив шаке на икони смешта посматрача у поље међукултурних утицаја а оно, у свести посматрача, активира операције тражења веза између знакова.⁵² Како су знакови и значења резултати социокултурне медијације, посматрач је упућен на широку мрежу која надилази основну датост. У тој међуигри симболичких садржаја одвија се својеврсна авантура посматрања и доживљавања специфичног уметничког мотива и трагања за представама и појмовима на које указује и о којима може да се мисли. Мотив шаке на икони отвара имагинарни план у којем се отвара поље различитих значења мотива људске руке, из различитих културних контекста и перспектива. Не само да се отварају значења, већ се отварају и правци њихове комуникације и интеракције. У том процесу трагања за значењима и њиховог конституисања поступно настаје и *сложена симболичка рејрезенијација* шаке као интеркултуралног симбола који обухвата хоризонте различитих историјских периода и култура. У том смислу, Радојковићева икона потврђује социокултурне психолошке поставке Виготског, према којима се значења не само откривају или детектују већ се *конструшу*: интеракција човека са спољашњим светом не представља само *рејродукуцију* већ нов вид стваралаштва, конструктивни процес (интер)субјективности.⁵³ Икона и њени мотиви представљају својеврсни *йозив* на стваралачки естетски посматрачки чин у којем настају и откључавају се неочекивана значења.

У том смислу, имагинарни план посредује између непосредног опажања мотива на икони и конституисања појмовног сазнања о наведеном мотиву уметничког дела. Из тога следи да имагинарни план, имагинација, делују у кантовском смислу речи, посредујући између опажања и разума, то јест између свега што чула опажају у уметничком мотиву и онога што о том мотиву може да се *мисли* а на основу различитих симболичких кодова. Дидактички речено, наведене симболичке везе, активација имагинарног плана, трагање за везама и паралелама између значења, сагледавање библијске, социокултурне и филозофске перспективе показују шта све може да се учи и научи из наведеног мотива, односно како може да нам трансформише опажање, сазнавање и доживљавање. Чак и кад бисмо све симболичке кодове ставили у заграде, само формално-естетички посматрано, у комплементарности и јединству естетског предмета и акта естетског посматрања, одвија се међудејство појављивања различитих, разгранатих планова уметничког дела и различитих опажаја – и у свему томе израња чудесна лепота уметничког дела.⁵⁴ У нашем случају, то је љупка и загонетна лепота Радојковићеве иконе а наведене симболичке представе, уколико се посматрају на *формалном*

52 Gillespie, A. and Zittoun, T. (2010) Using resources: conceptualizing the mediation and reflective use of tools and signs, *Culture and Psychology*, 16 (1), SAGE Publications, p. 45.

53 Fróis, J. P. (2010) Lev Vygotsky's Theory of Aesthetic Experience, *Essays on Aesthetic Education for the 21 st Century*, *Sense Publishers*, p. 109–121; доступно на: https://repositorio.ul.pt/bitstream/10451/6601/4/CAP_Fróis%20J%20%20_2010.pdf, датум приступа 9. 11. 2022.

54 Hartmann, N. (2014) Introduction, *Aesthetics*, Walter de Gruyter, Berlin-Boston, pp. 1–46.

плану, одсликавају динамичну структуру планова предметног дела и одговарајућег посматрачког акта.

На крају, још неколико речи о икони *Успјење Пресвете Богородице Срђана Радојковића*. У стилском погледу, икона обједињује утицаје класичних ромејских стилова и стилских карактеристика оријенталног (коптског, сиријског, амхарско-етиопског, јерменског и др.) хришћанства, и то је посебна тема за проучавање из угла историје и теорије хришћанске уметности, поред препознатљивих утицаја савремених уметничких стилова и жанрова (између осталих, стрип). Поред изразите естетске вредности – разигране, али прецизно и крајње педантно изведене графичке основе; неочекиване и динамичне организације површина – плоха; логичне, геометријски оправдане и густе фигуралне и композиционе структуре; поред садржинских решења и других доминантних мотива (од којих се, индикативно, издвајају *очи*), наведена икона има изузетан симболички социокултурни потенцијал ситуиран у низу симболичких репрезентација од праисторије до данашњих дана. У овом раду смо изложили и обележили значења која проистичу из анализе *моштива руке*. Маркирање и анализа значења других мотива, као и иконе у целини, могу да буду тема засебног, обимнијег истраживања.

ЛИТЕРАТУРА:

- Библија – Свето писмо Старога и Новога завета* (2020), прев. Ђура Даничић, Вука Стефановић Караџић, Библијско друштво Србије.
- Wheeler, M. (2013) Is Cognition Embedded or Extended? The Case of Gestures, *The Hand: An Organ of the Mind – What the Manual Tells the Mental*, (ed. Radman Z.), MIT Press, Massachusetts, pp. 269–302.
- Whitehead, A. N. (1967) *The Aims of Education and Other Essays*, Free Press, New York;
- Wertsch, V. J. (2007) Mediation, *The Cambridge Companion to Vygotsky*, Cambridge University Press, pp. 178–192.
- Gillespie, A. and Zittoun, T. (2010) Using resources: conceptualizing the mediation and reflective use of tools and signs, *Culture and Psychology*, 16 (1), SAGE Publications, pp. 37–62.
- Depraz, N. (2013) Phenomenology of the Hand, *The Hand: An Organ of the Mind – What the Manual Tells the Mental*, (ed. Radman Z.), MIT Press, Massachusetts, pp. 185–206.
- Zittoun, T. (2007) The Role of Symbolic Resources in Human Lives, *The Cambridge Handbook of Sociocultural Psychology* 4, chapter 16, pp. 343–361.
- Zittoun, T. and Gillespie, A. (2016) *Imagination in Human and Cultural Development*, Routledge, Hove, New York;
- Kant, I. (1990) *Kritika čistog uma*, BIGZ, Beograd, str. 113–130.
- Cole, J. (2013) „Capable of whatever man’s ingenuity suggests”: Agency, Deafferentation, and the Control of Movement”, *The Hand: An Organ of the Mind – What the Manual Tells the*

- Mental*, (ed. Radman, Z.), MIT Press, Massachusetts, pp. 3–26.
- Menary, R. (2013) The Enculturated Hand, *The Hand: An Organ of the Mind – What the Manual Tells the Mental*, (ed. Radman Z.), MIT Press, Massachusetts, pp. 349–368.
- McGinn, C. (2015) *Prehension – The Hand and the Emergence of Humanity*, MIT Press, Massachusetts.
- Nafisa Ali, S. (2016) The Hand of Hamsa: Interpretation across the Globe, *Research on Humanities and Social Sciences*, Vol. 6, No. 20, pp. 23–26.
- Oktaviana, A. A. (2016) Hand stencils with and without narrowed fingers at two new rock art sites in Sulawesi, Indonesia, *Rock Art Research*, Vol. 33, Number 1, pp. 32–48.
- Pettitt, P. et al. (2014) New views on old hands: the context of stencils in El Castillo and La Garma caves (Cantabria, Spain), *Antiquity*, 88, pp. 47–63.
- Prinz, J. J. (2013) Foreword: Hand Manifesto, *The Hand: An Organ of the Mind – What the Manual Tells the Mental*, (ed. Radman Z.), MIT Press, Massachusetts, pp. IX–XVIII
- Radman, Z. (2013) Beforehand, *The Hand: An Organ of the Mind – What the Manual Tells the Mental*, (ed. Radman, Z.), MIT Press, Massachusetts, pp. XXIII–XIV
- Ракићевић, Т. (2010) Икона и Евхаристија, *Икона у лиџурији*, Институт за богословска истраживања при Православном богословском факултету, Београд, Завода за заштиту споменика културе Краљево, стр. 227–239.
- Stuart, S.A.I. (2013) Privileging Exploratory Hands: Prehension, Apprehension, Comprehension, *The Hand: An Organ of the Mind – What the Manual Tells the Mental*, (ed. Radman, Z.), MIT Press, Massachusetts, pp. 329–348.
- Sunitha, S. and Chandra Prakash, S. (2021) *Mudra Therapy and Its Classification*, *International Journal of Health Sciences and Research*, Vol. 11; Issue 1; January 2021, pp. 118–128.
- Fraleigh Horton, S. (1999) Acknowledgments, u: *Dancing into Darkness – Butoh, Zen and Japan*, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, p. XI–XIII
- Fróis, J. P. (2010) Lev Vygotsky’s Theory of Aesthetic Experience, *Essays on Aesthetic Education for the 21 st Century*, Sense Publishers, pp. 109–121; доступно на: https://repositorio.ul.pt/bitstream/10451/6601/4/CAP_Fróis%20J%20%20_2010.pdf, датум приступа 9. 11. 2022.
- Hartmann, N. (2014) Introduction, *Aesthetics*, Walter de Gruyter, Berlin-Boston, pp. 1–46.
- Holmes, P. N. (2013) Hand-Centered Space, Hand-Centered Attention and the Control of Movement, *The Hand: An Organ of the Mind – What the Manual Tells the Mental*, (ed. Radman, Z.), MIT Press, Massachusetts, pp. 57–76.
- Tsakiridou, C. A. (2013) The Need to Redefine the Christian Image, *Icons in Time, Persons in Eternity – Orthodox Theology and the Aesthetics of the Christian Image*, Ashgate, pp. 3–26.
- Challet, J. (1965) Bogumili i simbolika stećaka, *Naše starine*, Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture S. R. Bosne i Hercegovine, X, Sarajevo, str. 19–39.

Shaffer, D. R. and Kipp, K. (2009) Cognitive Development: Piaget's Theory and Vygotsky's Sociocultural Viewpoint, *Developmental Psychology – Childhood & Adolescence*, Wadsworth – CENGAGE Learning, Belmont, pp. 249–299.

Aleksandar Milanković

Belgrade

THE HAND SYMBOL IN THE ICON OF THE DORMITION
OF THE MOTHER OF GOD BY SRĐAN RADOJKOVIĆ

Abstract: The symbol of the hand appears in the early stages of human culture as a representation and a symbolic resource. Over time, that symbol has taken on different meanings becoming a complex intersection of sociocultural mediation and symbolic interaction. In The Dormition of the Mother of God icon by Srđan Radojković, the hand symbol stands out among other dominant symbols. What meanings does that symbol bear and invoke? In the paper, we point to the originally Christian, biblical, New Testament meaning of that symbol, but also to the broader sociocultural perspective in which its various meanings are constituted. The artist consciously introduced the symbol of the hand into the foreground of his artwork, guided by his intention and idea. Nevertheless, possible meanings are completely open for further symbolic development, as well as for the processes of personal experience and assigning different layers of meaning, independent of the author's intention. In these processes, the symbolism inherent in the early stages of human culture is transmitted and developed, continues to work in contemporary situations and is preserved for future periods of culture, communicating with different cultural contexts. The symbols of the hand and the open palm connect us with the days of Jesus Christ's earthly mission, as well as distant prehistory and mysterious cave paintings, and also with far-Eastern concepts about the connection between the nervation of the hand and the brain processes, confirmed by contemporary neurological research. At the same time, the outlined symbols open the way to philosophical considerations of the phenomenon of human hands, aimed at researching the fundamental concepts of human corporeity, as well as the mental and physical plan of human existence in general.

Key words: symbol, mediation, meaning, icon, culture

